

Csűrös András

A „magyar Barmen”

A Hitvalló Nyilatkozat és a Barmeni Nyilatkozat hatástörténeti kapcsolata és hazai recepciója¹

Bevezető

„Az ember lényege szerint történelmi lény. [...] Minden ember folyamatos eseménysorozatban él, nemcsak saját döntései, hanem a külső események összefüggő egymásutániségében is, melyek együttesen alkotják egyedi és megismételhetetlen történetét”² – írja Wolfhart Pannenberg. Az 1955-ös Hitvalló Nyilatkozat nem pusztán ponszerű eseménye a történelemnek, ezen belül szűken véve a magyar református egyháztörténetnek, hanem egymással összefüggő események sorozatának meghatározó része. Előtte ott kellett lennie Nagy Barna teológiai tisztánlátásának, Martin Niemöller 1953-as látogatásának, Fekete Péter³ és Kovács Tibor 1954-es hitvalló bátorságának, és a világháború után kibontakozó ébredésnek is. Az eseménysor pedig nem áll meg a Hitvalló Nyilatkozattal, hiszen meghatározó dokumentummá válik, mely kihatással van a református egyház belső lelki állapotára, és joggal sejthetjük, hogy nélküle a „református ’56” nem lett volna ekkora katalizma.

Forrásaink arra mutatnak rá, hogy az 1955-ös Hitvalló Nyilatkozatnak köze van az 1934-es németországi Barmeni Nyilatkozathoz. Vajon a Barmeni Nyilatkozat mennyire jelent meg a kommunizmust kritizáló teologizálásban,

¹ A tanulmány angol verziója: Csűrös, András: The “Hungarian Barmen”. The Impact and Reception of the Declaration of Confession and the Barmen Declaration in Hungary, in: *Studia Universitatis Babeş-Bolyai Theologia Reformata Transylvanica* 69(Supplement 1/2024), 137–156. Az 1950-es és 60-as évek egyház és pártállam közötti viszonyai és egyházi élete kapcsán lásd kötetünkben Kiss Réka, Rigó Róbert, Köbel Szilvia, Szetey Szabolcs és Lányi Gábor tanulmányait.

² PANNENBERG, Wolfhart: *Mi az ember? Korunk antropológiája a teológia fényében*, Budapest, Egyházfórum Kiadó, 1998, 91.

³ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – 3.1.5. – O-13818. Fekete Péter, személyi dosszié.

illetve hogyan kapcsolódott össze a Hitvalló Nyilatkozattal? Mindkettőhöz előzetesen azt kell megvizsgálnunk, hogy olvashatták-e egyáltalán a résztvevők a Barmeni Nyilatkozat szövegét, vagy sem? Tanulmányom történeti jellegű, nem kívánom részletesen vizsgálni a két dokumentum eszmei következményeit, csak a fellelhető recepcióját és hatását.

Remélem, az írásom végére ki fog derülni, hogy a tanulmány címe provokatív. Azért provokatív, mert nem készült Magyarországon Barmeni Nyilatkozat. Mások voltak a Hitvalló Nyilatkozat körülményei, a meglátásai, a felépítése, az utóhatása. A szerzők státusza, ismertsége, életkora pedig jelentősen eltért a barmeni teológusokétól. Mondhatni, hogy az 1955-ös nyilatkozat szerzői és fordítója nem előtte, hanem utána lettek meghatározó egyházi-közéleti emberré.⁴ A két nyilatkozat oly mértékben eltér egymástól, hogy kutatásaim és meglátásom szerint egyáltalán nem nevezhetjük „magyar református egyház Barmeni Hitvallásának”, sőt, kérdéses, hogy lehet-e egyáltalán hitvallásnak nevezni – ez egyébként Barmen kapcsán is felvetődött.⁵ Pontosabb a Hitvalló Nyilatkozat elnevezés.

A Barmeni Nyilatkozat

A Barmeni Nyilatkozat magyar teológiai értékelése és elemzése 2009-ben készült el Fekete Károly által.⁶ 1934-es megjelenése utáni magyarországi recepciójának teológiai feltárását Árvavölgyi Béla végezte el.⁷ Ezért a következő feladatunk maradt: a megjelenésének történeti részét ismertetni, másrésről úgy bemutatni a Barmeni Nyilatkozat recepcióját, hogy közben folyton az 1955-ös Hitvalló Nyilatkozatra fókuszálunk.

⁴ Bárczay Gyula, Debreczeni István, Hegedűs Lóránt, Molnár Miklós, Németh Géza, Pánczél Tivadar, Pásztor János, Szabó Zoltán, Dizsery Sándor. Csűrös András: A Declaration of Confession, 1955, in: SEPSI Enikő – BALLA Péter – CSANÁDY Márton (szerk.): *Confessionality and University in the Modern World – 20th Anniversary of „Károli” University. 2013 Yearbook of Károli Gáspár University of the Reformed Church in Hungary*, Budapest, Károli Gáspár University of the Reformed Church in Hungary – L’Harmattan Publishing, 2014, 240.

⁵ Gerhard Sauter azt írta az 50. évfordulón, hogy a Barmeni Nyilatkozat akkorra hitvallássá alakult: „die Barmer Erklärung sei inzwischen als Bekenntnis etabliert”. SAUTER, Gerhard: „Zu diesem Heft”, in: *Evangelische Theologie* 44(1984/1), 1–2. <https://www.degruyter.com/document/doi/10.14315/evth-1984-0102/> (Letöltés: 2024. március 1.)

⁶ FEKETE Károly: *A Barmeni Teológiai Nyilatkozat*, Budapest, Kálvin Kiadó, 2009.

⁷ ÁRVAVÖLGYI Béla: *Keresztység – Egyház – Közélet. Karl Barth személyének és ekkleziológiai gondolatainak hatása a XX. századi magyarországi református teológiára. Tézisfüzet*, Debrecen, 2021. <https://derep-di.drhe.hu/39/2/Arvavolgyi-Bela-Phd-Teziszfuzet-arch.pdf> (Letöltés: 2023. május 4.)

A Németországban folyó egyházi küzdelmekről folyamatosan tudósított⁸ a magyar egyházi és világi sajtó is már 1933-tól.⁹ Többek között a német Hitvalló Egyház nagy küzdelméről számolt be Tavasz Sándor¹⁰ és Pákozdy László. Utóbbi részletes, több dokumentumot is bemutató írása konkrétan nem említi az 1934. május 29–31. között ülésező hitvalló zsinatot (ha nevezhetjük azt egyáltalán zsinatnak), illetve az utolsó napján deklarált Barmeni Hitvallást.¹¹

Magyar nyelven Barmenről először Kolozsvárott jelent meg már igen korán, 1934 júniusában egy cikk.¹² A Barmeni Nyilatkozat első magyarországi megjelenése pedig nem egy egyházi laphoz köthető, hanem Az Esthez. Egész oldalas beszámolót közölt a német evangélikusság állapotáról, majd ebben a cikkben megemlítette a barmeni zsinatot és a hitvallást.¹³ Az Est beszámolója után részlegesen, de érkeztek a híradások Wuppertalból.¹⁴ Az első részletes elemzés az Ujság nevű napilapban 1934. szeptemberében

⁸ PÓTOR Áron: A Hitvalló Egyház harca, in: *Sárospataki füzetek* 17(2013/3), 65–77. https://library.hungaricana.hu/hu/view/SarospatakiFuzetek_2013/?pg=248&layout=s (Letöltés: 2023. május 3.)

⁹ FEKETE Károly: Adalékok a Barmeni Teológiai Nyilatkozat magyarországi recepciójához, in: uő.: *A Barmeni Teológiai Nyilatkozat*, Budapest, Kálvin Kiadó, 2009, 128.

¹⁰ TAVASZY Sándor: A theologiai egzisztencia ma!, in: *Protestáns Szemle* 42(1933/12), 469–470; CZEGLÉDY Sándor: A Hitvalló Egyház harca, in: *Református Élet* 3(1936/34–35), 323–324; CZEGLÉDY Sándor: Mások helyett is harcolunk! Dr. Niemöller nyilatkozik a Református Életnek, in: *Református Élet* 4(1937/1), 3.

¹¹ PÁKOZDY László: Barth, Karl: Theologische Existenz heute. Heft 1–6. Barth Károly és a német egyház belső küzdelme, in: *Theológiai Szemle* 9–10(1933–1934/5–6), 228–233, 233. https://adt.arcanum.com/hu/view/TheologiaiSzemle_1933-1934/?pg=240&layout=s (Letöltés: 2023. május 4.)

¹² [szerző nélkül] 34 teológiai tanár és 18 tartományi egyház hitvalló színödeusa élesen szembefordult Németországban a hivatalos egyházzal, in: *Ellenzék* 55(1934/132), 1934. június 15., 2. https://adt.arcanum.com/hu/view/Ellenzek_1934_06/?query=n%C3%A9met%20hitvall%C3%B3&pg=105&layout=s (Letöltés: 2023. május 4.)

¹³ „Ugyanerről az eskümintáról, amelyre a mostani napokban Németország minden lelkészének fel kellene esküdni – a hitvalló zsinat, amely szembehelyezkedett a német keresztények mozgalmával, Barmen gyűlésén a következő határozatot hozta: »Az eskü kérdése felől a barmeni hitvalló zsinat még nem hozott végleges határozatot. Ha egy ilyen kérdést olyan gyorsan elintéznék, mint a birodalmi egyház, ez azt mutatja, hogy nincsenek tisztában az eskü szentségével. E felfogással érthető az a könnyelműség is, amellyel a birodalmi egyház végiggázol az alkotmány és a törvény felett. Ezenkívül, a legkülönbözőbb esetekben hazug híreket terjesztett a birodalmi egyház.«” [szerző nélkül] A papoknak Hitlerre és a nemzeti szocializmusra kell felesküdniük, in: *Az Est* 25(1934/215), 1934. szeptember 23., 3. https://adt.arcanum.com/hu/view/AzEst_1934_09/?query=barmeni&pg=224&layout=s (Letöltés: 2023. május 4.)

¹⁴ *Külgügyi Szemle – a Magyar Külgügyi Társaság közlönye* 11(1934/4), 1934. október 1., 397. https://adt.arcanum.com/hu/view/KulugyiSzemle_1934/?query=barmeni&pg=398&layout=s (Letöltés: 2023. május 4.)

született.¹⁵ A cikkben megszólaltatták Raffay Sándor evangélikus püspököt is, aki alapvetően tárgyilagos próbált maradni, és nem foglalt egyértelműen állást a Hitvalló Egyház mellett.¹⁶ Az első cikk, ami idézni próbál (így a pontos megfogalmazás) a zsinati szövegből, a csehszlovákiai kommunista Magyar Nap újságban jelent meg.¹⁷

Evangélikus részről Szimonidesz Lajos a forrongó események közepette próbálta szisztematizálni a németországi eseményeket az 1936-ban megjelent könyvében, külön kitérve a barmeni nyilatkozatra is.¹⁸ Előremutató felhívás hangzik fel 1938-ban Török István témánkhoz kapcsolódó cikkében: „Ha az Isten hitvallásra hívó szava hangzik, ne meneküljünk el előle hagyományainkba, hanem nyissuk meg fülünket, és fogadjuk be. A többi reá tartozik.”¹⁹

Az egyházmegyei, egyházkerületi jegyzőkönyvekben nem jelent meg a német helyzet, csak egyetlen rövid utalás erejéig a Pápai Református Egyházmegye 1934-es főgondnoki jelentésében.²⁰

1940-ben német nyelvleckeként Sárospatakon Nagy Barna vezetésével tanulták a teológusok a Barmeni Hitvallás szövegét.²¹ Nem véletlenül, hiszen

¹⁵ *Ujság* 10(1934/221), 1934. szeptember 30., 29. https://adt.arcanum.com/hu/view/Ujsag_1934_09/?query=n%C3%A9met%20hitvall%C3%B3&pg=484&layout=s (Letöltés: 2023. május 4.)

¹⁶ „Végzetes taktikai hiba volt, hogy az átalakítás megindulásakor a nagyszerűen megszervezett nemzeti szocializmus politikai módszereivel igyekeztek az egyházi testületeket rábírni az egységesítő szervezet elfogadására. Az egyház azonban nemcsak jogi szervezet, hanem lelki közösség is, amelynek egysége nem kényszerzubbony, hanem szívbeli öszszesimulás. A német birodalmi evangélikus egyház ezt az öszszesimulást ma is nélkülözi, s míg meg nem szerzi, addig egységesnek nem mondható.” Raffay Sándor evangélikus püspök a német protestáns egyház kettészakadásáról. *Ujság* 10(1934/221), 1934. szeptember 30., 29. https://adt.arcanum.com/hu/view/Ujsag_1934_09/?query=n%C3%A9met%20hitvall%C3%B3&pg=484&layout=s (Letöltés: 2023. május 4.)

¹⁷ HUSZÁR Emil: A Führeerek nem fognak az egyháznak parancsolni! A német Hitvalló Egyház protestantizmusa, in: *Magyar Nap* 2(1937/233), 1937. október 8., 5. https://adt.arcanum.com/hu/view/MagyarNapOstrava_1937_10/?query=barmeni&pg=44&layout=s

¹⁸ SZIMONIDESZ Lajos: *Napjaink vallási forradalmi*, Budapest, Viktória Könyvkiadóvállalat, 1936.

¹⁹ TÖRÖK István: Protestáns hitvallás, in: *Protestáns Szemle* 47(1938/7–8), 353–359, 359.

²⁰ „A nagy német nemzet ma súlyos válságban van, és sajnos ezzel együtt a német protestantizmus is, a világprotestantizmusnak egyik legerősebb és legértékesebb, tömegénél fogva is egyik legsúlyosabb ága. Adja Isten, hogy ez a súlyos válság és megpróbáltatás mielőbb elmúlják, és hogy a nagyra hivatott nemzet és a vele összeforrott német protestantizmus csakhamar megtalálja jövendő fejlődésének helyes útját abban az irányban, amelyet a Luther által megindított reformáció jelölt ki számára.” dr. Jókay-Ihász Miklós egyházmegyei gondnok beszéde, in: VÉGH János (szerk.): *A pápai református egyházmegye közgyűlésének jegyzőkönyve*, Pápa, 1934, 1934. július 13., 9.

²¹ https://adt.arcanum.com/hu/view/Sarospatok_30036_30118_1940/?query=barmeni&pg=95&layout=s

Nagy Barna Karl Barth tanítványa volt, és az 1933–1934-es tanévben Bonnban tanult.²² Teljes publikált fordítása viszont tudomásunk szerint nem készült el, ez csak a háború után történt meg.

Barmen viszont nemcsak német szövegén vagy magyar fordításán, hanem szellemiségén keresztül is hathatott, többek között Barth 1936-os magyarországi látogatása által.²³ Ezen a látogatáson az állam és egyház kapcsolatáról szóló előadásában is kitért az aktuális német helyzetre, ami ha nem szövegszerűen ismertette a barmeni nyilatkozatot, de a szellemiségét mindenképpen elhozta az országba. A Barmeni Nyilatkozat és a Hitvalló Egyház élete, sorsa ismert volt a hazai református közvélemény számára.

Barmen 1945 után

A háborút követően részletes könyv jelent meg 1946-ban a náci Németország és a keresztyénség viszonyáról.²⁴ Barmen 1945 után nem hitvallásossága miatt lett érdekes, hanem a változó társadalmi hatásokra adott válaszai okán.²⁵ Fordításban először 1948-ban jelent meg az Evangélikus Theologia folyóirat hasábjain, Benczúr László fordításában.²⁶

Török István debreceni professzor 1954-ben készítette el a hitvallás fordítását, amit azonban nem publikálhatott. A kézirat keltezése 1954.

²² Nagy Barna beszámolója erről az időszakról: NAGY Barna: Mit tanultam Barth Károlytól?, in: NÉMETH Pál (szerk.): *Magyar református önismereti olvasókönyv. Válogatás a XX. század első felének református teológiai irodalmából*, Budapest, Kálvin Kiadó, 1997, 477–485; FAZAKAS Sándor: Isten szuverenitása és az ember szabadsága: Karl Barth teológiájának innovatív ereje a mai magyar református egyház és teológia számára, in: *Collegium Doctorum* 14(2018/2), 111–129, 111. http://real.mtak.hu/136377/1/CD_2018_2_beliv_FazakasS.pdf (Letöltés: 2023. május 3.)

²³ DIENES Dénes: Az állam és az egyház viszonya. Karl Barth 1936-ban Sárospatakon tartott előadása, in: *Egyháztörténeti Szemle* 24(2023/4), 22–28.

²⁴ P. KIRÁLY (KÖNIG) Kelemen O. F. M.: *Hitlerizmus és keresztyénség. A németországi evangélikus hitvalló egyház harca a nemzeti szocializmussal*, Budapest, Ferences Missziók Országos Központja kiadása, 1946.

²⁵ Lásd erről Jakab Sándor tanulmányát, különösen a 412. oldalon. JAKAB Sándor: Az igaz hit megvallása. A Barmeni Hitvallás egyházépítő szerepe a posztmodern korban, in: *Református Szemle* 99(2006/4), 410–430.

²⁶ BENCZÚR László: A Barmeni Teológiai Nyilatkozat, in: *Evangélikus Theologia* 2(1948/1), 46–51. https://www.epa.hu/02300/02359/00008/pdf/EPA02359_Evangélikus_Theologia_1948_01_46-52.pdf (Letöltés: 2023. május 4.)

május 13.²⁷ Így rendkívül kicsi az esély, hogy ezt a változatot ismerhették a Hitvalló Nyilatkozat fogalmazói.²⁸

Karl Barth és a *Bekennende Kirche* analógiája megjelenik Vályi-Nagy Ervin *Isten vagy történelem?* 1955-ben írt művében is, amit szintén a centenáriumi ünnepségen juttattak konspiratív módon külföldre, mint a Hitvalló Nyilatkozatot.²⁹

A barmeni hitvallás megismerésének fontos apropója Martin Niemöller³⁰ 1953-as magyarországi látogatása volt. Ezt megerősítette a résztvevők közül Pánczél Tivadar, illetve Bárczay Gyula a visszaemlékezésében.³¹ Ahogy Niemöller látogatása során kézhez kapták a Barmeni Nyilatkozatot, eszükbe juthatott a két totalitárius rendszerrel szembeni status confessionis analógiája. Erről így számolt be Bárczay Gyula:

1953-ban meglátogatta teológiánkat Martin Niemöller (1892-1984) neves német (antifasiszta) teológus és lelkész, a Hessen-Nassauai Egyház elnöke, ismert „békeharcos”, a Hitler-ellenes Német Hitvalló Egyház megalapítója, az 1934. évi barmeni zsinaton elfogadott ún. Barmeni Nyilatkozat (majd Barmeni Hitvallás néven is emlegetett) állásfoglalás egyik megfogalmazója. Ez a nyilatkozat határozottan elutasítja többek között a fasiszta államhatalom beavatkozásait az egyház életébe, belügyeibe. Természetesen, ünnepélyes külsőségek között találkozott a teológus ifjúsággal, Bereczky Albert püspök kíséretében. A teológusokkal folytatott beszélgetés során megkérdezte, hogy ismerik-e a Német Hitvalló Egyház küzdelmes életét és a „Barmeni Nyilatkozatot”. Erre a hallgatók spontán, őszintén és egyértelműen felelték, hogy nem. Niemöller csodálkozott. Bereczkyt roppant kényelmetlenül érintette ez a szituáció, nagyon dühös lett, és ott rögtön megparancsolta az egyébként is nagyon megszeppent Csekey Sándor professzornak,

²⁷ FEKETE: *A Barmeni Teológiai Nyilatkozat*, 25. Legutóbb 2009-ben Juhász Tamás végezte el a fordítását. Lásd: JUHÁSZ Tamás: 75 éves a Barmeni Teológiai Nyilatkozat, in: *Református Szemle* 102(2009/3), 336–339.

²⁸ A Hitvalló Nyilatkozat és a barmeni hitvallás eredeti szövegének, fordításainak szövegszerű összevetése egy következő tanulmány részét képezi.

²⁹ VÁLYI-NAGY ERVIN: *Isten vagy történelem?*, in: uő.: *Minden idők peremén*, Budapest, Európai Protestáns Szabadegyetem, 1993, 43–57.

³⁰ KARASSZON István: Martin Niemöller emlékezete, in: *Theológiai Szemle* 27 új évf. (1984/3), 147–148.

³¹ LADÁNYI Sándor: Református teológiai hallgatók a forradalomban. A Budapesti Református Teológiai Akadémia teológus ifjúsága az 1955–1956-os esztendőben, in: *Szabolcs-Szatmár-Bereg Szemle* 41(2006/4), 427–434, 429.

hogy sürgősen pótolja a „súlyos mulasztást”, „hiányosságot”! [...] Így a budapesti református teológus ifjúság előtt is ismertté vált a Német Hitvalló Egyháznak ez a nagyon fontos és jelentős irata.³²

A Barmeni Nyilatkozat kommunista rendszer alatti alkalmazása nem csak a budapesti lelkészek számára volt magától értetődő. Előfordult, hogy maga a totalitárius állam is félt tőle – így maradt ki 1980-ban Wilhelm Niesel *Az evangélium és az egyházak* című tankönyve kolozsvári fordításából, a cenzúra hathatós közreműködésével.³³ 1959-ben Groó Gyula is utalt a barmeni nyilatkozat szocializmus elleni felhasználására, amit érdekes módon próbál tagadni: „A barmeni hitvallás tételeit 1945 után sokan megkísérelték és ma is megkísérlik a szocializmusban élő és a szolgálat keskeny útját kereső vagy a már megtalált úton járó egyházak magatartása ellen fordítani. Különösen B. 1., 5. és 6. jön itt tekintetbe.”³⁴ Az egyes pont arról szól, hogy nincs más vezér Jézus Krisztus mellett. Az 5. és a 6. pont pedig a totalitárius rendszer tagadásáról beszél, illetve arról, hogy az egyház nem állhat egyetlen rendszer, ideológia szolgálatába, ami „zárójelbe teszi a krisztológiát”.³⁵ Groó Gyula így folytatta elmélgését:

Vigyázni kell azonban arra, hogy Barmen ne váljék az egyházat a bátor szolgálat útjáról visszahúzó erők és tényezők eszközévé. [...] Barmennek ilyen módon való felhasználása, vagy inkább a vele való visszaélés, abból az alapvető tévedésből származik, amely párhuzamot von az ún. nemzetiszocializmus államrendszere és ideológiája és a szocializmus között. Ez a párhuzam, a helyzeteknek és problémáknak ez az azonosítása primitív és – rosszindulatú. Anélkül, hogy a szocializmus értékelését e vázlatos tanulmányban, melynek ez nem is feladata, megkísérelnék, le kell annyit szögezni, hogy az ún. nemzetiszocializmus csak egy epizód, incidens volt az emberiség történetében. A szocializmus történeti tényező, kétségkívül korunk legjelentősebb történeti ténye, amivel számolni kell mindenkinek, bármely táján éljen is a világnak.

³² Uo., 428.

³³ Juhász: 75 éves a Barmeni Teológiai Nyilatkozat, 336–339. Niesel Barmenről szóló előadása viszont előtte való évben megjelent a kolozsvári Református Szemlében. NIESEL, Wilhelm: A Barmeni Nyilatkozat, in: *Református Szemle* 72(1979/2), 83–89.

³⁴ Groó Gyula: Barmen 1934–1959, in: *Lelkipásztor* 34(1959/7), 419.

³⁵ BOGÁRDI Szabó István: A magyar reformátusság helyzete 1945–1989 között, in: *Protestáns Szemle* 56(1994/1), 32.

Jellemző egyébként, hogy általában azok szeretnének Barmenből fegyvert kovácsolni a szocializmusban élő és szolgáló egyházak ellen, akik annak idején éppen nem siettek Barmenhez csatlakozni, sőt ellenkezőleg élesen támadták azt.³⁶

Röviden és tárgyilagosságon belül maradva csak annyit tudunk hozzáfűzni, hogy jobb lett volna ezt az eszmefuttatást kihagyni. Az analógiát a szöveg hosszúsága ellenére nem tudja tagadni, csak egy felvetés mentén. Eszerint az a különbség, hogy a náci rendszer rövid ideig tartott, a kommunista rendszer pedig hosszú, és sokkal kiterjedtebb időben és térben. Ennek persze semmilyen teológiai relevanciája nincs. Sőt, Barmen és a Hitvalló Nyilatkozat által is tagadott tétel mentén igyekszik bizonyítani igazát, hogy a történelem Isten kijelentésének fontos eszköze. Az idézet viszont bemutatja, hogy már 1955-ben eszébe juthatott az illegális irat megalkotóinak és olvasóinak a párhuzam.

Jóval később Török István a szolgálat teológiáját kritizáló 1980-as cikkében polemizált Groó Gyula gondolataival, a következőkben: „1957-ben azonban a személyi kultusz következményei még elég frissen emlékeztettek arra, hogy Barmenben nemcsak valami sajátos történeti helyzetre szabott alkalmi állásfoglalás történt, hanem egyetemes érvényű határmegvonás”.³⁷

1974-ben Jánossy Imre igyekszik tanulságot levonni a *Bekennende Kirche* életéből. Véleménye szerint Barmen elsősorban nem a hitleri hatalom, hanem az egyház belsejében lévő nemzetiszocialista ideológia ellen lépett fel.³⁸ Barmen 50. évfordulóján megjelent egy cikk Jánossy Imrétől.³⁹ Ugyanebben az évben Szathmáry Sándor részletesen egy konferencia előadásait ismertette a *Theologiai Szemle* hasábjain.⁴⁰

³⁶ GROÓ: i. m., 419–420.

³⁷ TÖRÖK István: A szolgálat teológiája és a keskeny út, in: uő.: *Határkérdések szolgálatunkban. (1972–1989)*, Budapest, Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1990, 98.

³⁸ JÁNOSY Imre: A Német Hitvalló Egyház története és az egyházi harc dokumentumai, in: *Theologiai Szemle* 22. új évf. (1979/6), 376–379.

³⁹ JÁNOSY Imre: Barmen, in: *Confessio* 8(1984/3), 102–106.

⁴⁰ SZATHMÁRY Sándor: A Hitvalló Egyháztól a hitvalló egyházakig. A barmeni hitvallás 50. évfordulójának ünnepei Wuppertalban, in: *Theologiai Szemle* 27. új évf. (1984/3), 175–177.

Hitvalló Nyilatkozat

A Hitvalló Nyilatkozat 1955-ben készült, Barmenhez képest sokkal részletgazdagabb teológiai értekezés.⁴¹ Hatása óriási volt az 1956-os forradalmi eseményekre és az azt megelőző 160 lelkészes beadványra.⁴² 1956-ban jelent meg Bárczay Gyula írása is a Reformációban, amiben először mutatja be a nyilatkozat keletkezésének körülményeit a nyilvánosság előtt.⁴³ Németh Gézá 1956-ot követően internálták. Elmondása szerint ennek okai között a Hitvalló Nyilatkozat megírása is szerepelt. Kihallgatása kapcsán azt írta le, hogy sem helyszínt, sem személyeket nem mártott be.⁴⁴

A Hitvalló Nyilatkozatra az egyházi vezetés is reagált. A kronológiailag későbbi, de rövidebb megjegyzést hozom előre. Esze Tamás 1958. évi főgondnoki székfoglalójában utalt a Hitvalló Nyilatkozatra: „Egy 1956 nyarán terjesztett röpirat azt állította, hogy a magyar református egyház koexisztenciában él a magyar kommunista állammal. Ez az állítás – méghozzá ebben a fogalmazásban – valótlanúságot tartalmaz. [...] Mi tehát távolról sem élünk koexisztenciában a szocialista állammal, de ellenséges indulatokat sem táplálunk iránta.”⁴⁵ Esze Tamás ezzel mintha azt sugallná, hogy a Hitvalló Nyilatkozat szerzői ellenséges indulatokat táplálnak a szocialista állammal szemben. A hitvallás viszont elsődlegesen nem erről szólt, így ez egy erősen szubjektív interpretálása a konfesszióknak. Esze Tamás az állam–egyházi viszonyt ért kritikát egy Lukács György-i filozófiai fogalom mögé próbálta elrejtetni a céllal, hogy egy nehezen érthető kifejezésbe takarja a kemény bírálatot. Kádár Imre elhíresült könyvében is megemlékezett

⁴¹ A Hitvalló Nyilatkozat keletkezési körülményei, teológiai értékelése egy másik tanulmány feladata lesz.

⁴² „Az egyház megújítását szorgalmazó kezdeményezések közül országos jelentőségre az 1956. október 8-án a Békési Andor, Czákó Jenő, Ecsedy Aladár, Gyökössy Endre, Joó Sándor szellemi irányításával, 160 lelkész és segédlelkész aláírásával az Egyetemes Konventre eljuttatott beadvány tett szert.” Kiss Réka: Bevezetés, in: uő.: (szerk.): *Kelt mint fent. Íratok a Református Megújulási Mozgalom történetéből. (1956–1957)*, Budapest, Dunamelléki Református Egyházkerület, 2007, 7–46, 18.

⁴³ BÁRCZAY Gyula: Így kezdődött a teológián, in: *Reformáció* 1(1956/1), 1956. november 4–10, 2.

⁴⁴ NÉMETH Géza: Megtorlások a reformátusoknál. Egyház az 1956-os forradalom után, in: *Pesti Hírlap* 2(1993/155), 1993. július 6., 11.

⁴⁵ ESZE Tamás: *Élő nép, élő egyház. Esze Tamás egyházkerületi főgondnok székfoglaló beszéde a Dunamelléki Református Egyházkerület rendkívüli közgyűlésén Budapesten 1958. február 20-án*, Budapest, Református Egyetemes Konvent Sajtóosztálya, 1958, 18–20.

a Hitvalló Nyilatkozatról,⁴⁶ tendenciózan összekötve annak keletkezését és kapcsolatát Ravasz Lászlóval és a nyugati egyházi vezetőkkel. A hivatalos egyházi reakció legfontosabb és egyben leghíresebb dokumentuma Péter János *Újrakezdések idején*⁴⁷ címmel 1956. októberében megjelent cikke volt. Az *Újrakezdések idején* cikkben többször utalt a nyilatkozatra, a következőkben:

Az egyházkerületek vezetőivel folytatott tanácskozásokból, a nyári lelkesítőkongresszusokon elhangzott megnyilatkozásokból, hivatalos és magánjellegű írásbeli dokumentumokból, legális és *illegális iratokból*, lelkipásztorokkal és presbiterekkel történt széles körű megbeszélésekből s mindezek után a konventi elnökségi tanács tárgyalásaiból nyertem átfogó képet az egyházban és az egyház körül jelentkező tünetekről, amelyeket részben ápolnunk, részben gyógyítgatnuk, *részben gyomlálnunk kell*.⁴⁸

Ez a finom jelzés azt üzentte, hogy eljutottak a tiszavidéki püspökhöz a titokban terjesztett írások, és ismerte azokat. Másrészt nem sok jót üzent a szerzőknek és terjesztőknek azzal, hogy ezeket illegálisnak nevezte, és olyan-

⁴⁶ „Az egyházkormányzattal szembenálló, az egyház pozitív társadalmi szolgálatát kifogásoló emberek akkor kezdték meg a nyílt támadást a legfelsőbb egyházkormányzat ellen, mikor azt szinte teljesen lekötötte az Egyházak Világtanácsa magyarországi látogatásának előkészítése. Jeladó rakétaként [!] a külföldi sajtóban megjelent egy »Hitvalló egyház Magyarországon« című, idehaza kéziratban terjesztett közlemény, amely néhány teológiai általánosság »egvallása« mellett lényegében az egyházkormányzat megrágalmazását tartalmazta, és megismételte az évek óta erőltetett fogást: ellentétet próbált felfedezni –helyesebben szítani – a »megújult gyülekezetek« és a »megalkuvó vezetők« között. Voltak a nyilatkozatban eredetinek feltüntetett megállapítások is, de ezek csupán ismétlései voltak az egyházkormányzat teológiai tételeinek. (Ez a vonás sok tekintetben jellemzi a »megújulási« mozgalom és Ravasz László körleveleit is). Különös irat volt ez: »hitvalló« nyilatkozat –névtelenül: csak utólag, »a győzelem napján« vallották be kérkedve, hogy a budapesti református teológián született meg, amely az elnyomatás alatt is végig az ellenálló református fiatalok központja volt. A közlemény célja az volt, hogy a Magyarországra készülő kétszáz külföldi vendég szemében gyanússá tegye a püspököket, és a külföldiek figyelmét »a saját kívánságaik szerint gyűjtött tanítók« (2. Tim. 4:3.) felé igyekezzenek fordítani. Az Egyházak Világtanácsa magyarországi vendégjárását jól kihasználták a támadás fokozására és kiszélesítésére.” KÁDÁR Imre: *Egyház az idők viharaiiban. A Magyarországi Református Egyház a két világháború, a forradalmak és ellenforradalmak idején*, Budapest, Bibliotheca Kiadó, 1957, 219–220.

⁴⁷ PÉTER János: *Újrakezdések idején*, in: *Az Út* 9(1956/41), 1956. október 7–13., 1. https://adt.arcanum.com/hu/view/AzUt_1956_07-12/?pg=56&layout=s (Letöltés: 2023. május 4.)

⁴⁸ Uo. Kiemelés tőlem, Cs. A.

nak, amiket ki kell gyomlálni az egyházból. Az elvileg bűnbánó és önkritikus cikket mindenesetre egy bújtatott fenyegetéssel kezdte Péter János. Kettős módon értékelte a nyilatkozatot. Egyrészt semlegesíti azzal, hogy szerinte olyan megfogalmazásokat tartalmaz, amelyeket mások is elmondtak. Másrészt pedig félreérthető és ellenséges hangulatú.

Itthon és külföldön különböző formában esik szó most már hónapok óta a magyar református egyházzal kapcsolatban egy úgynevezett hitvallásról mint egy állítólag most szervezkedő hitvalló egyházi mozgalom megnyilatkozásáról. Ez az ilyen címen terjesztett irat részben olyan bizonyágtevő mondatokat tartalmaz, amelyek a magyar református egyház gyülekezeteiben, vezetőiben, teológusaiban elevenen élnek, részben pedig félreérthető utalásokat. Az irat maga névtelen. De nemcsak névtelen, hanem az is elmondható róla, hogy a magyar református egyházban nincs gazdája.⁴⁹ A legkülönbözőbb teológiai irányzatokhoz tartozó lelkipásztorok hol együttesen, hol külön-külön minden megkérdés nélkül önként mondják, írják, hogy ehhez az irathoz nincs semmi közük.

Péter János cikkében a köré a gondolat köré építi fel mondanivalóját, mintha a Hitvalló Nyilatkozatot olyan csoport írta volna, amely láthatatlan, ellenséges, egyházon kívüli, tájékozatlan, mégis szervezkedő.

Az 1956-ot követő időszakban a Nyilatkozat nem jelenhetett meg nyilvánosan. Kádár Imre mellett még Poór József könyvében olvashatunk a Hitvalló Nyilatkozatról: „A református egyházban a szocializmusellenes erők A magyar református egyház útja c. kiadványban fejtették ki nézeteiket. E kiadvány elítéli azokat a valójában progresszív és realisztikus egyházi-teológiai döntéseket, amelyek a felszabadulást követően alakultak ki az egyházban, az új teológiai tanítást »végzetes és tűrhetetlen hibának« minősíti.”⁵⁰ A „végzetes és tűrhetetlen hiba” szóösszetétel nem szerepel az 1955-ös dokumentumban. Poór az 1950-es évek egyházpolitikáját „realisztikus” döntések sorozatának titulálja, miközben azok egy részét,

⁴⁹ Péter János utalhatott erre az ígére, bár nem szerepel hivatkozásként a szövegben: „Olyan ná tettet az embert, mint a tenger halait, mint a férget, amelynek nincsen gazdája” Hab 1,14, Revideált Károli-fordítású Biblia.

⁵⁰ POÓR JÓZSEF: *A protestáns teológia Magyarországon 1945–1985. Fejezetek a magyarországi református és evangélikus teológia 1945 utáni történetéből*, Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1986, 73.

a maga farizeusi módján már Péter János is elítélte. Poór megfeleledkezett a desztalinizációról.⁵¹

Hitvalló Nyilatkozat 1989 után

A Hitvalló Nyilatkozat szövegét Magyarországon először a Confessio 1989-ben adta közre.⁵² A rövid bevezető helyesen 1955 tavaszára datálja a keletkezését, de a helyszín így sem pontos.⁵³ A szöveg azt sugallja, hogy egy ülés alatt, már 1955 tavaszán el is készült a dokumentum.

Részletesebben először Szűcs Ferenc beszélt a hitvallásról 1990-ben a Magyar Nemzetnek adott interjújában.⁵⁴

Érdemes szót ejteni arról is, hogy többen magyar Barmennek, magyar barmeni hitvallásnak nevezik, mintha a két dokumentumnak szorosan köze lenne egymáshoz. A korreláció valószínűleg az inspiráció terén megáll, de tovább nem megy.⁵⁵ Vajon voltak-e párhuzamot a Barmeni Hitvallás és a Hitvalló Nyilatkozat között hivatalos hasábonok? Ahogy korábban említettük, az analógia logikus. A kettő mentén próbált Bán István feszültséget teremteni Debrecen és Budapest között, amikor 1989-ben összehasonlította a két hitvallást pikírt megjegyzés keretében. „Ennek a Hitvallásnak az autoritását ezrek szenvedése vagy halála adta, pecsételte meg. Mi, itt Debrecenben nem a Visser 't Hoofft főtitkár úr zsebébe csempésztük

⁵¹ „A Sztálin halála utáni korszak meghatározó jelensége az a desztalinizációs folyamat, amely az élet szinte minden területét érintette, megváltoztatta. A politikagyakorlás módszerei, a gazdaság- és társadalmpolitikai prioritások, a kulturális élet, valamint a hatalom és az állampolgárok viszonya is változáson mentek keresztül.” MTTROVITS Miklós: Együtt vagy külön utakon a szocializmushoz? A desztalinizáció első szakasza Kelet-Közép-Európában, in: *Századok* 148(2014/1), 91–115, 91. Lásd még: FÖLDES György: Kádár János és a magyar desztalinizáció, in: *Múltunk – politikatörténeti folyóirat* 57(2012/2), 192–214.

⁵² Hitvalló Nyilatkozat (1955–56), in: *Confessio* 13(1989/2), 118–121.

⁵³ „A Hitvalló Nyilatkozat 1955 tavaszán készült fiatal református lelkészek közreműködésével egy Budapest környéki parókian.” Uo., 118. Pánczél Tivadar szóbeli közlése szerint többször, több helyen is találkoztak, de elterjedt az a vélemény, miszerint az egészet a szentendrei parókian írták. BOLYKI János: Megemlékezés Pásztor Jánosról, in: *Confessio* 31(2007/1), 101–103.

⁵⁴ BOROS István: 1955-ös Hitvalló Nyilatkozat. Az Ige elleni lázadás? Interjú Szűcs Ferencsel, in: *Magyar Nemzet* 1990. október 20., 6.

⁵⁵ Így pontatlannak érezzük Árvavölgyi Béla alábbi megfogalmazását: „A Barmeni Teológiai Nyilatkozat sajátos hazai továbbfejlesztése volt az 1955-ös ún. Hitvalló Nyilatkozat, mely szintén vizsgálat tárgya”. ÁRVAVÖLGYI: i. m., 2. <https://derep-di.drhe.hu/39/2/Arvavolgyi-Bela-Phd-Teziszfuzet-arch.pdf> (Letöltés: 2023. május 4.)

a Hitvallás egy hevenyészett fordítását, hanem a Rendszeres Teológia Tanszékén II. lelkészsképesítő vizsga-dolgozatként hirdette meg Török István professzor úr 1956-ban a nem politikáló egyháznak a korhoz méltó Hitvallását.”⁵⁶

Kutatásaim szerint Ladányi Sándor 1991-ben írta le először a Hitvalló Nyilatkozatról, hogy az a „magyar református egyház Barmeni Hitvallása”.⁵⁷ Ladányin kívül minden más publikáció óvatosabb a két dokumentum összefüggését tekintve, s inkább azt igyekeznek mutatni, hogy az 1934-es hitvallás hatással volt az 1955-ös nyilatkozatra. Ezért az alábbi kifejezéseket használják: „Barmen mintájára” (Koppándi Botond Péter⁵⁸ és Kiss Réka),⁵⁹ a „Barmeni Hitvallás szellemében készült”⁶⁰ (Szűcs Ferenc), inspiráció (Fekete Károly),⁶¹ „talaján állva és módszerét követve született”⁶² (Árvavölgyi Béla), illetve Németh Géza a „reformátori-bibliái, valamint

⁵⁶ BÀN István: Csak álmokat űzünk? A REMM debreceni konferenciáján elhangzott hozzászólás, in: *Reformátusok Lapja* 33(1989/46), 1989. november 12., 7.

⁵⁷ „A kibontakozási, szabadulási vágy mindenhol erősödött. 1955–1956-ra, részben a feszültségek növekedése ellenhatásaként Hitvalló református egyház Magyarországon vagy a Magyar református egyház »Barmeni Hitvallása« címen egy nyilatkozat készült amelynek végső szövegezése a budapesti teológiai akadémián történt, s amely eljutott külföldre is.” LADÁNYI Sándor: A református egyház a II. világháború után. Vázlatos áttekintés, in: *Új Forrás* 23(1991/5), 1991. május. 23., 25–34, 33.

⁵⁸ „A Nyilatkozat utóéletéhez tartozik az is, hogy 1955-ben a Budapesti Református Teológiai Akadémia néhány hallgatója, lelkészek és segédlelkészek egy 4 pontból álló »Hitvalló Nyilatkozatot« fogalmaztak meg Barmen mintájára, amelyben az egyház megújulását szorgalmazták, bírálták a misszió megszünését, és azt, hogy az egyház elfeledte azt a prófétai magatartást, amely nélkül pusztán »kiszolgáló egyházzá« lesz.” KOPPÁNDI Botond Péter: Recenzió: FEKETE Károly: A Barmeni Teológiai Nyilatkozat. Vezérfonal a dokumentum tanulmányozásához, in: *Keresztény Magvető* 117(2011/1), 93–97, 97.

⁵⁹ Kiss Réka: 1956 és a magyarországi egyház, in: *Református Szemle* 99(2006/5), 2006. szeptember–október, 562–573, 566.

⁶⁰ „Nyilvánvaló, hogy Nagy Barna tiszta teológiai gondolkodásmódja is tükröződik a már említett és jórészt tanítványai által szerkesztett Hitvalló Nyilatkozatban, amely a Barmeni Hitvallás szellemében készült, és ahhoz hasonló teológiai megalapozottsággal tárta fel egyházunk és teológiánk akkori nyomorúságait.” SZŰCS Ferenc: Dr. Nagy Barna és a Budapesti Református Teológia, in: *Confessio* 31(2007/1), 33–38, 36.

⁶¹ Fekete Károly, a barmeni nyilatkozatról szóló könyvében hoz összefüggést a két dokumentum között: „A Barmeni Teológiai Nyilatkozat a 20. század egyik legfontosabb útmutató és tanító irata lett, amely más, későbbi protestáns nyilatkozatokra és hitvallási iratokra is nagy hatással volt. Magyarországon is kifejtette hatását, hiszen az 1955 októberében született »Hitvalló Nyilatkozat« szerzőit is inspirálta a barmeni nyilatkozat szövege.” FEKETE: *A Barmeni Teológiai Nyilatkozat*, 22.

⁶² ÁRVAVÖLGYI Béla: *Kereszténység – Egyház – Közélet. Karl Barth személyének és ekkleziológiai gondolatainak hatása a XX. századi magyarországi református teológiára*, doktori értekezés, Debrecen, DRHE Hittudományi Doktori Iskola, 2021, 67. <https://dereg-di.drhe.hu/39/1/Arvavolgyi-Bela-Phd-dissz-arch.pdf> (Letöltés: 2023. május 4.)

a Német Hitvalló Egyház barmeni elvi alapjairól tiltakozott” szóösszetételt alkalmazza.⁶³ A „magyar Barmen” kifejezés téves, a szövegek összehasonlítása során a minta kifejezés is pontatlan. A két dokumentum összekapcsolására a legpontosabb kifejezés „a Barmeni Hitvallás szellemében készült Hitvalló Nyilatkozat”.

A két irat közötti párhuzam a diktatórikus, totalitárius rendszerrel szembeni ellenállás, és a status confessionis kairosza. Mindkét nyilatkozat más formában, más előzményekkel és más hatással, de az egyház köréből érkezett. Ahogy Török István is írta 1947-ben:

A hitvallás szülőanyja az egyház; születése nemzedékekre szóló egyházi esemény. Az ilyen eseménynek megvan az ideje. Van, amikor csak hasztalan emberi erőlködés lenne, s van, amikor nem térhet ki az egyház előle. A hitvallás ideje akkor jön el, ha szorongató kérdések támadnak, tévelygések áradata ostromolja a hitet. Az egyház ebben a válságos helyzetben csak a Szentíráshoz folyamodhatik. Hitvallásra azonban csak akkor kerül a sor, ha nem az egyház ragadja meg az igazságot, hanem az igazság ragadja meg az egyházat.⁶⁴

Ugyanúgy Török István a szolgálat teológiáját kritizáló 1980-as cikkében felemlegette a barmeni hitvallást. Bár „az azonosításnak nincs helye”, de mégis összeveti a személyi kultusz mentén a két szituációt. „1957-ben azonban a személyi kultusz következményei még elég frissen emlékeztettek arra, hogy Barmenben nemcsak valami sajátos történeti helyzetre szabott alkalmi állásfoglalás történt, hanem egyetemes érvényű határmegvonás”.⁶⁵

Bolyki János őrállói, prófétai szolgálatnak tartotta azt, hogy a Pásztor Jánosék megfogalmazták a Hitvalló Nyilatkozatot.⁶⁶

⁶³ „A Hitvalló Nyilatkozat a reformátori-bibliai, valamint a Német Hitvalló Egyház barmeni elvi alapjairól tiltakozott a kommunista ideológia és gyakorlat behatolása ellen a teológiai gondolkodásban és az egyház gyakorlatában.” NÉMETH Géza: Megtorlások a reformátusoknál. Egyház az 1956-os forradalom után, in: *Pesti Hírlap* 2(1993/155), 1993. július 6., 11.

⁶⁴ TÖRÖK István: A tanbeli reform kérdése, in: *Theológiai Szemle Nyári körlevél* (1947), 27–35, 34. https://adt.arcanum.com/hu/view/TheologiaiSzemle_1947/?query=barmeni&pg=36&layout=s (Letöltés: 2023. május 4.)

⁶⁵ TÖRÖK: A szolgálat teológiája, 98.

⁶⁶ „az igehirdetést prófétai szolgálatnak is tartotta, őrállóként nem maradt néma, ha veszélyt látott az egyház gondolkodásában, magatartásában. Nem véletlen, hogy 1955-ben a Hitvalló Nyilatkozat alapirata a szentendrei parókián született.” BOLYKI: i. m., 102.

De nevezhetjük-e egyáltalán hitvallásnak a Hitvalló Nyilatkozatot?⁶⁷ A tanulmány elején feltett kérdésekre a végén, Szűcs Ferenc szavaival kívánok válaszolni.

Nyilvánvalóan a Barmeni Hitvallás ihlette azt a magyar Hitvalló Nyilatkozatot is, amely 1955-ben egy Pest környéki (valószínűleg a szentendrei) parókián született, és kalandos úton került a Budapesti Teológia centenáriumaéra érkezett külföldi vendégek kezébe. Annak ellenére, hogy formailag követi a hitvallásoknak azt a sémáját, amely egy bibliai állításnak és a hamis tanítástól elhatárolódásnak párhuzamából áll, az írás hitvallási jellegével kapcsolatban mégis több probléma vetődik fel. A status confessionis érzékelése nyilvánvaló, noha a „nem hallgathatunk” háttérében elsősorban az a szándék áll, hogy a külföldi testvéregyházak előtt kívánja világossá tenni, hogy a korabeli egyházvezetés történetológiai tévelygéseivel és diktatórikus klikk-uralmával⁶⁸ nem mindenki ért egyet Magyarországon. Sőt az is bizonyos, hogy egy rejtőzködő többség hangját szólaltatta meg, amellyel sokan értettek volna egyet, ha erre módjuk lett volna. Ám éppen ez a diktatúrából eredő nyilvánossági hiány teszi kérdésessé, hogy eredetét tekintve valóban nevezhetjük-e egyházi hitvallásnak. Valójában a következő eseményei emelték erre a rangra, amikor a Megújulási Mozgalomban gyülekezetek százai csatlakoztak – ha nem is a Nyilatkozat szövegéhez – a megújulás szellemiségéhez.⁶⁹

⁶⁷ A hit és hitvallás kapcsolatával foglalkozik: JUHÁSZ István: A hitvallás és a hit, in: *Református Szemle* 62(1969/3–4), 196–201.

⁶⁸ A „diktatórikus klikk-uralom” kifejezést a Hitvalló Nyilatkozat utolsó pontjából idézi. Lásd: <https://www.parokia.hu/v/hitvallo-nyilatkozat-1955-56/> (Letöltés: 2024. február 8.)

⁶⁹ Szűcs Ferenc: A Heidelbergi Káté legújabb magyar nyelvű magyarázatai, in: *Theológiai Szemle* 56(2013/4), 222–227, 226.